

TARİHSEL MATERYALİZM VE DİYALEKTİK

Doç. Dr. Arslan TOPAKKAYA

Erciyes Üniv.Felsefe Bl.
arslan_topakkaya@hotmail.com

Öz

Marx ve Engels tarafından kurulmuş olan tarihsel materyalizm, tarih ve toplumların sosyo-ekonomik gelişiminin diyalektik bir süreçle ilerlediğini öne sürer. Kültür, siyaset ve toplumsal gelişmeler üretim tarzı dolayısıyla ekonomiyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda ekonomi ve üretim biçimi toplumun alt yapısını; kültür, sanat, felsefe de üst yapısını oluşturur. Üretim araçlarına ve sermayeye sahip olma sınıfsal farklılaşmanın temelini oluşturmaktadır. Tarih sınıflar arasındaki savaşların tarihidir. Diyalektik ise bir yöntem olarak tarihin, oluşun ve siyasal hareketlerin nasıl geliştiğini bize göstermektedir. Fakat böyle bir diyalektik anlayış Hegel'in diyalektik anlayışını tersine çeviren bir anlayıştır. Marx'ın tarihsel materyalizm ile ilgili görüşleri günümüzde tekrar güncellik kazanmış bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihsel Materyalizm, Diyalektik, Ekonomi, Sınıf, Hegel, Değerler.

HISTORICAL MATERIALISM AND DIALECTIC

Abstract

Marx and Engels propose that the history of humanism and its socio-economical development go on with a dialectical process. Culture, politics and sociological developments are closely related with the style of production that means economics. In this respect, economics and the style of form the sub substructure, and culture, art and philosophy upperstructure of the society. Acquiring the means of production and capital forms the basis of class differences. History is the history of class conflicts. Dialectic as a method shows us how the history, existence and political movements develop. But, this conception of dialectic is to reverse the Hegelian view of dialectic. Marx's views about historical materialism has brought up to date again. In this respect, there is a talk about "going back to Marx (again)".

Key words: historical materialism, dialectic, economics, class, Hegel, values.

1. Giriş

Tarihsel materyalizm K.Marx ve F.Engels tarafından kurulan bir görüş olup, ana hatlarıyla tarihin, sosyal ve ekonomik gelişimin diyalektik yasaya göre gerçekleştiğini iddia eden felsefi akımdır. Sadece ekonomik olgular değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel olgular da toplumdaki üretim biçiminin bir sonucudur ve bu süreçlerde temel belirleyici olan ekonomidir. Bu temel ilke kendini top-

lumdaki sosyal sınıfların oluşumunda ve sınıflar arası mücadelede kendisini gösterir. Üretim araçlarına kimin sahip olduğu ve bu bağlamda açığa çıkan özel mülkiyet kavramı tarihsel materyalizmin üzerinde durduğu önemli konular arasındadır.

Bu giriş bağlamında makalenin amacı, Marx'ın eserlerini kronolojik sıraya göre ele alıp, tarihsel materyalizm'in gelişimini bu sıralamaya göre betimlemek ve Marx'ın diyalektik anlayışının Hegel'den farklılığını ortaya koymak olacaktır.

K.Marx'ın (1818-1883) biyografisi, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerindeki sosyal ve politik gelişmelerle şekillenmiştir. Onun özellikle Almanya, Fransa ve İngilterede yaşadığı dönemlerin ana özellikleri eserlerinde oldukça belirgindir. Mesela Almanya dönemi (1818-1843) idealist felsefeyle yoğun bir şekilde mücadele ettiği bir dönemdir. Bu bağlamda Marx felsefesini geleneksel Alman idealist felsefeye bir başkaldırı olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerektir. Bu anlamda o, Alman idealist felsefenin amansız bir karşıtı olarak betimlenebilir.¹ Bu betimleme onun Engels'le birlikte yazmış oldukları *Alman İdeolojisi* adlı eserin yayınlanmasına kadar geçerli bir betimlemedir. Marx bu eserinde Alman felsefe geleneğinden kendini tamamen soyutlamaya çalışır ve bu arada uluslararası komuoyunda tanınmaya başlar. Yaşamının Paris döneminde (1843-1849) yine Alman felsefesiyle bir yüzleşme söz konusudur fakat burada politik felsefe ve sınıf teorisi ile ilgili görüşler ağır basmaktadır. Bu dönemin en önemli eseri *Komünist Manifesto*'dur. Londra'da yaşadığı dönemde (1849-1883) daha çok ekonomi ağırlıklı eserler göze çarpar. *Politik Ekonomi Eleştirisi* ile *Das Kapital* bu dönemin en önemli eserleridir.

Bu saptamalardan sonra Marx'ın tarihsel materyalizm ve diyalektikle ilgili görüşlerinin bir seriminin yapılması konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

2. Tarihsel materyalizm ve diyalektik

Marx ilk önceleri sol- Hegelciler'in etkisinde kalmış fakat 1845 yılında sol-Hegelcileri sadece eleştiri yapmakla ve pratiğe dair bir şey söylememekle suçluyarak onlarla olan ilişkisini kesmiştir. 1844 yılında yazmış olduğu "*Ekonomik-Felsefi Elyazmaları*" adlı eserinde Marx, Hegel ve Fierbach üzerinden "*yabancılaşma*" kavramıyla oldukça derin bir tartışmaya girer. Burada Marx işi² ruhsal bir eylem olarak gören Hegel'i eleştirir.³ Buna karşılık Marx işi, doğa ile anlamlı bir uyum ve üretim süreci olarak betimler. Ona göre üretim insanın temel bir özel-

¹ L.Kolakowski, *Die Hauptströmungen des Marxismus*, cilt I, München, 1978, s.15 vd.

² Almanca *Arbeit* kelimesi iş, çalışma, bir vazifeyi yerine getirme anlamlarına gelmektedir.Marx felsefesi bağlamında bu kelimenin Türkçe karşılığı olarak *iş* kelimesinin daha uygun olacağı düşüncesindeyiz.

³ Marx Hegel felsefesini şu sözlerle eleştirir: "Felsefe fikirlere indirgenmiş ve düşüncenin terimleriyle ortaya konulmuş bir dinden başka bir şey değildir, o insan özünün bir başka yabancılaşma tarzından ve biçiminden başka bir şey değildir, böyle olduğu için onun bırakılması gerekir." Timuçin,A.: "Marx'çı düşünceye genel bakış", *Felsefelogos*,2005/1-2, 25/26, s.21-49, s.28

liğidir ve ruhsal edimlerinin de ön şartıdır. İş, kendi aralarında sürekli değişen üretim araçları ve sosyal ilişkilerle yakından ilgilidir.⁴

Marx'ta iş kavramıyla doğrudan ilgili olan diğer bir kavram yabancılaşma kavramıdır. İş kavramından kastedilen sürekli toplumsal bir iş kavramı olup; her iş ya da iş aktı bireyin diğer insanlara yönelik belirli bir tavrını da içermektedir. Kapitalist toplumda iş olgusu, diğer olgular gibi normal bir araç olarak görülür. Böyle bir toplumda işçi hem kendine hem de kendi ürününe yabancılaşmaktadır. Yani üretilen şey ile onu üreten arasında bir yabancılaşma söz konusudur. Bu anlamda iş, Marx için insan olmanın özel bir edimi olmaktan çıkmış, sadece biyolojik organizmanın ihtiyaçlarını gidermek üzere yapılan fiziksel-hayvansal bir edim oluvermiştir.⁵ Yabancılaşma, "bireyin ürettiği şeye ters düşüp giderek kendini şeylerin kölesi gibi duymasıdır. Yabancılaşmanın kaynağı özel mülkiyettir. Üretici olarak işçi ürettiği üründen elde edilen kara ortak olmadığından, yani onu kendisine ait hissetmediğinden hem ürettiği şeye karşı bir yabancılaşma duygusu hisseder hem de dıştan bir zorlama sonucu üretim sürecine katıldığından bizzat kendi kendisine yabancılaşır. Marx bu tespitten hareketle *yabancılaşmış emek* fikrini ortaya atar. Gerçekte bir nesneyi üretmek işçiye güç kazandıracaktır. Ama ürettiği nesneyi sürekli olarak yabancıya kaptırmak onu yabancılaştıracaktır. O durumda ürettiği nesne işçiye yabancı bir varlık olarak, üreticisinden bağımsız bir güç olarak görünecektir."⁶ Bu anlamda işin yabancılaşması, diğer bir ifadeyle mahiyet kaybetmesi, insanın kendine yabancılaşmasına da sebep olmuştur. İşe yabancı kalmamak ve özel mülkiyet, kapitalist üretim biçiminin iki önemli özelliğidir. Marx, özel mülkiyetin aniden ortadan kaldırılmasının bu yabancılaşmayı daha da artıracığı, yapılması gerekenin özel mülkiyetin olumlu ve tedrici bir şekilde ortadan kaldırılması gerektiği inancındadır. Yani insanın kendine yabancılaşmasına son verip; onun toplum içinde insan olma olanağını gerçekleştirerek özel mülkiyeti ortadan kaldırmak en doğru olanıdır. Amaç özel mülkiyeti ortadan kaldırmaktan ziyade "özel mülkiyet kavramını" tamamen zihinden silmek ve atmaktır. Bu bağlamda Marx komunizmi uzun, kanlı tarihsel gelişim sürecinin ulaşabileceği son nokta olarak görür.

1845 yılında yazmış olduğu "Feuerbach Üzerine Tezler"⁷ adlı eserinde Marx, materyalizm anlayışının Feurbach'dan farklılığını ortaya koyar.⁸ Bu eserin

⁴ A.Cevizci: Felsefe Sözlüğü, Paradigma yay., İstanbul 2002, s. 1006.

⁵ Emek işçi için dışsaldır, onun asıl varlığına ait değildir, dolayısıyla kendi işinde kendini onaylamaz reddeder, kendini zavallı ve mutsuz hisseder, özgün bir zihinsel ve fiziksel enerji geliştirmez, bedeninin arzularını kırar ve zihnini harap eder. Bu yüzden işçi ancak iş dışı zaman kendini duyumsar çalıştığı zaman değil. (...). Onun yabancı özelliği, hiçbir fiziksel ya da başka bir zorlama olmadıkça ondan bir bela gibi kaçınıldığı gerçeğiyle açıkça gösterilir." Cox,J.: Marx'ın yabancılaşma kavramına giriş", *Felsefelogos*, 2005/1-2, s.49-67, s.53.

⁶ A. Timuçin: "Marx'çı düşünceye genel bakış", s.29.

⁷ Marx ve Feurbach'ın materyalizmi arasındaki farklılıklar ve daha geniş bilgi için bkz. Lange, F.A.: Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi,cilt II, Çev: Ahmet Arslan, Sosyal yay., İstanbul 1998, s.71-111.

diğer önemli bir özelliği de Marx felsefenin ilk kez pratiğe ve eyleme dönük yüzünün belirli bir biçimde ortaya çıkmış olmasıdır. Eserin bitiş cümlesi Marx felsefesinin bir özeti gibidir. ‘Filozofların yaptığı şey sadece dünyayı farklı yorumlamaktır. Yapılması gereken şey ise onu değiştirmektir’.⁹ Marx’ın tarihsel materyalizmin ana karakteristiği tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bu ise toplumu değiştiren eylemlerin önemi ve uzun tarihsel gelişim sürecinin sonu vizyonunun vurgulanmasıdır.¹⁰ Dünyayı değiştirmek temel amaç olmasına karşın; bu değişim hemen şimdi olabilecek bir şey değildir. Komünizm tarihsel gelişimin ulaşacağı son vizyondur fakat bir ütopya da değildir. Yani komünizmin dayandığı felsefe sadece teoriden oluşan bir felsefe değildir. Bu yüzden Marx, bu felsefe ile felsefe tarihinde karşımıza çıkan ütöpik toplum felsefeleri arasında esaslı bir fark olduğu düşüncesindedir. O, dünya tarihinin gerçek mecrasıdır ve mevcut düzeni değiştirebilecek bir güçtür. Marx’ın anladığı biçimde gerçek bir topluma ve gerçek bir insan anlayışına ulaşabilmek için yapılması gereken ilk şey, mevcut olan toplum düzeninin ve onun temelini oluşturan insan anlayışının toptan ortadan kaldırılmasıdır.

“*Alman İdeolojisi*” adlı eserinde Marx kendi ideoloji eleştirisini geliştirir. İnsanlar sahip oldukları fikirlerin kendi yaşam ilişkilerinin bir ürünü olduğunun farkında değildir. Fikirlerinin bağımsız ve rasyonel temellendirilebileceğine inanmaktadırlar. Marx’a göre, kendisini toplumsal şartların bir ürünü olarak görmeyen her türlü düşünce ideolojiktir. Marx’ın bu ideoloji kavramı, ideoloji eleştirisi ve bilgi sosyolojisini oldukça derinden etkilemiştir. Bu ideoloji görüşü Marx ile Engels’in materyalist tarih anlayışına eklenmiştir.

Bütün ideolojiler temelde kendi görüşlerinin tek gerçek olduğu iddiasını taşırlar. Fakat gerçeklik dediğimiz şey tamamen insana bağlı bir şey değildir ve hiçbir şekilde bilincin bir ürünü de olamaz. “Nesnel gerçeklik kendisini yansıtan insan zihninden bağımsız olarak vardır.”¹¹ Yaşam da bu bağlamda bilincin bir ürünü olamaz. Bu olguyu Marx ve Engels şöyle formüle eder: “Bilinç yaşamı değil; yaşam bilinci belirlemektedir.”¹² Marx’ın burada yaşam kavramından kasettiği şey ile yaşam filozoflarının yaşam kavramından anladıkları şey birbirlerinden oldukça farklıdır. “Gökyüzünden yeryüzüne inmiş olan Alman felsefesinden tamamen farklı olarak, felsefeyi yeryüzünden gökyüzüne çıkarmak gerekir. Yani insan-

⁸ Marx’ın sınıf mücadelesine, proletaryanın koşullarına (...) ve burjuva ekonomi politikğine artan ilgisi, soyut statik doğa kavrayışıyla Feuerbach doğalcılığının artık yeterli olmadığı ve giderek artan bir biçimde, aşılması gereken çıkmaz bir sokağa girmiş bulunduğu anlamına geliyordu.“ Foster, J.B.: Marx’ın Ekolojisi. Materyalizm ve Doğa, çev: Ercüment Özkaya, Epos yay., Ankara 2001, s.157.

⁹ *Marx-Engels Werke* (MEW) Bd.I, Berlin 1968, 200.

¹⁰ Max Weber, Marx’ın tarih anlayışına getirilen birbirinden oldukça farklı ve uzak tarih yorumlarına karşı çıkarak, Marx’ın bu konuda oldukça açık olduğunu ve onun bu görüşlerinin çok farklı boyutlara çekildiğini şu cümlelerle tespit eder: “Materyalist tarih yorumu, istenildiği gibi üstüne binilecek bir fayton olmadığı gibi, profesyonel devrimcilerin önünde de durmak bilmez“. Mannheim, K.: İdeoloji ve Ütopya, çev: Mehmet Okyayuz, Epos yayımları, Ankara 2002, s.101

¹¹ A.Timuçin: Düşünce Tarihi, cilt 3, III.baskı, Bulut yay., İstanbul 2001, s.338.

¹² Marx-Engels Werke (MEW) Bd.III, Berlin 1968, s. 27.

ların söylediklerinden, düşüncelerinden, hayallerinden değil, eyleyen insan ve onun gerçek yaşam süreçlerinden hareket etmek gerekir.”¹³ Maddi şartlar insanın üretim yetisini ve sürecini etkileyen önemli öncül unsurlardır. Üretim süreci sırasında ortaya çıkan değişiklikler Marx’a göre tarihsel süreci belirleyen temel unsurlardır. Bu bağlamda Marx’a göre ideler herhangi bir tarihe sahip değildirler. İdeler sadece maddesel tarihin refleksinden başka bir şey değildir. O halde her gerçek pozitif bilim, ideler yerine maddi yaşam şartlarını ve üretim süreçlerini kendine konu almalıdır. İnsanların ortaklaşa sahip oldukları ihtiyaçlar onların maddi ilişkiler bağlamında bir araya gelmelerini zorlamaktadır. Bu ilişkiler temelde iş, üretim ve bunların dağılımı ile ilgili olan ilişkileridir. Üretim süreci sonunda ortaya çıkan paylaşım eşitsiz bir paylaşımıdır. Üretim ve tüketimde eşitlik sağlanamamakta, bu eşitsizlik kendini en iyi biçimde iş dağılımında ve özel mülkiyette göstermektedir. Bu eşitsizlik olgusu toplumun ilk formu olan ailede başlamaktadır. Bu iş dağılımı zorla yapılan bir dağılımdır ve burada sınıfsal ilgi ve isteklerle toplumsal ilgi ve istekler çelişmektedir. Bu çelişkileri gidermek için garantör olarak devlet kurumu vardır. İlgi ve çıkarlarını gerçekleştirmek isteyen bireylerin karşısına devlet bir güç olarak çıkmakta ve bu isteklerin gerçekleşmesine engel olmaktadır. Böyle bir devletin kuruluş temeli, ne yazık ki özgür iradeye dayanan ortak bir kabul değildir. Bireylerin özgür iradesini ve birliktelik ilkesini kendisine temel olan yönetim biçimi komunizmdir. Böyle bir rejimde iş ve üretimin eşitsiz paylaşımı, özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla giderilmiş olacak, ayrıca birey kendi ailesine ve devletine yabancılaşmaktan da kurtulacaktır.

Marx’a göre, maddi güce hakim olan sınıf aynı zamanda tinsel gücü de hakimdir. Bunun gibi maddi üretim araçlarına sahip olan sınıf, tinsel üretim sürecine de sahiptir. Yükselen her sınıf kendi ilgi ve çıkarlarını genelin ilgi ve çıkarlarıymış gibi satmaya çalışır. Bu durum bu sınıfı oluşturan bütün bireylere hakim bir durumdur ve devrimci düşünce sınıfa hakim olduğu sürece bu olgu da devam eder. Fakat adı geçen sınıf, hakim sınıf olup gücü eline geçirir geçirmez, bu kez kendi özel ilgilerini ön plana çıkarmaya çalışır ve daha da ileri giderek genelin ilgi ve çıkarlarını tam olarak yansıttığını iddia eder.

Marx, sermayenin belirli bir sınıfın elinde toplanması olgusunun işçi sınıfı için ortak bir durum ve ilgi yarattığı inancındadır. Bu durum işçi sınıfının sermaye karşısında -tam olarak “kendisi için olmasa” da- karşıt bir sınıf olarak çıkması anlamına gelmektedir. İşçi sınıfının kendisi için olma durumu ancak sermaye ve onun taşıyıcıları olan burjuvazi’ye karşı sınıfsal olarak mücadeleye başlamasıyla gerçekleşecek bir durumdur. İşçi sınıfının kendi bağımsızlığını kazanması yeni bir sınıfsal toplum yapısında gerçekleşecek bir şey değildir. İşçi sınıfı devriminde ortaya çıkacak olan toplum modeli; her türlü sınıfın yok edildiği bir toplum modeli olacaktır. Marx bu bağlamda sınıf kavramını ilk olarak ezenler ile ezilenler arasındaki karşılıklı ilişki olarak tanımlar. Bu anlamda toplumların tarihi, sınıf savaşlarının tarihinin başka bir şey değildir. Bunun yanında Marx sınıf kavramını, hem statülere

¹³ MEW, III, s.26

dayanan düzeni ortadan kaldıran tarihsel bir kavram olarak hem de kategorik anlamda toplumdaki diğer sınıflarla mücadele eden bir grubu temsil eden bir kavram olarak anlar. Birinci anlamda sınıf kavramı, üretim ilişkileri sayesinde belirlenmekteyken; ikinci anlamda sınıf kavramı ise ortak bir düşman etrafında oluşan ortaklık bilinci etrafında şekillenmektedir. Üçüncü anlamda ise, mevcut olan toplumsal düzenin ortak eylem sayesinde değiştirilmesi olarak anlaşılmaktadır.

Marx 1849 yılından itibaren Londra’da yaşamaya başlar. Bu dönemde Engels ile birlikte kaleme aldıkları eserleri daha çok ekomi ağırlıklıdır. Bu eserlerin önemlileri sırasıyla, modern kapitalizmin ilkelerinin anlatıldığı ve eleştirildiği 1857/58 yılında yazılmış olan “*Politik Ekonomi Eleştirisinin Temelleri*”,¹⁴ 1859’da yazılmış olan “*Politik Ekonomi Eleştirisi*” adlı eserlerdir. İkinci eser aynı zamanda *Das Kapital*’in birinci kısmını oluşturur. Marx tarafından tamamlanmayan II. ve III. ciltler daha sonra F.Engels tarafından tamamlanmış ve yayınlanmıştır. Bu eser bağlamında L. Althusser Marx’ın toplumu iki farklı bakış açısına göre analiz ettiği tespitinde bulunur. Bu bakış açılarından ilki toplumu tarihsel sürecin bir sonucu olarak gören bakış açısı; ikincisiyse “*Kapital*”de açığa çıkan ve burada dile getirilen özel yapı ve ilkeler sayesinde kapitalist toplum modelini açıkladığı bakış açısıdır.¹⁵

Modern kapitalizmin temel karakteri, işgücünün alınıp satılır bir meta haline gelmiş olmasıdır. Yani böyle bir sistemde ücretli işçiler kendi iş güçlerini yaşamlarını sürdürmek için belli bir ücret karşılığında satmak zorunda kalmakta; işveren de bunun ücretini ödeyerek (ki bu ücret her durumda işçinin emeğinin ve hakettiğinin her zaman çok altındadır) satın almaktadır. İşgücü diğer mallardan farklı olarak kullanıldığında tükenmeyen durmadan yeni bir değer üreten bir şeydir. Bu açıdan işgücü, üretim süreci için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Bu üretim süreci boyunca işçiler çalıştıkları sürenin en fazla yarısı karşılığı ücretlendirilmekte; diğer çalışılan saatlerde işveren tarafından çalınmaktadır. Marx kapitalistleri “emek hırsızları” olarak niteler.¹⁶ Çünkü işçiler normal şartlarda her zaman aldığı ücretten fazla mal üretmekte, ortaya her zaman “artı değer” çıkmaktadır.¹⁷ Bu artı değer normal şartlarda işçilere dağıtılması gerekirken¹⁸ patronlar bu değeri ve onun karşılığı olan parayı gasb etmektedirler. Yani işçiler tarafından yaratılan bu artı değer doğrudan doğruya patronun cebine gitmektedir. Böyle bir düzenin devam

¹⁴ Türkçe’de bu kitap Fransızca çevirisinden dolayı yanlış olarak *Ekonomi Politik* olarak bilinir. Fakat orjinal çevirisi yukarıdaki gibidir

¹⁵ L.Althusser/E.Balibar: Reading Capital, London/ New York 1970, s. 64 vd.

¹⁶ H.J.Störig: Weltgeschichte der Philosophie, Stuttgart 1985, s. 495 vd.

¹⁷ K.Marx:Marx-Engels Ausgewählte Werke in sechs Bänden, Band III, Berlin 1987, s. 104 vd.

¹⁸ Günümüz kapitalizminde bu paylaşım çok az miktarda da olsa kısmen gerçekleşmektedir. Büyük holdingler yıllık karlarının küçük bir kısmını işçilerine daha fazlasını da yatırımcılarına dağıtmaktadır. Bu olgunun Marx’ın eşit paylaşım ilkesini karşılamadığı ortadadır. Bazı düşünürler ve ekonomistler bu dağıtımın gerisin de bile bir takım çıkar ilişkisinin yattığı düşüncesindedirler. Yani ilgili kuruluş bu sayede hem kendisini topluma “adil” olarak lanse etmekte, hem de bu sayede vergiler açısından ya da iş verimi açısından bir takım kazanımlar elde etmenin hesaplarını yapmaktadırlar.

etmesi mümkün değildir ve aynı zamanda böyle bir düzen de herhangi bir iyileştirme yapmak da mümkün değildir. O halde yapılması gereken şey, mevcut toplumsal düzeni değiştirmektir. Bu ancak bir devrim ile olur. Marx'a göre, mevcut düzenin yanlışlığının en önemli göstergesi sık sık ortaya çıkan ekonomik ve buna bağlı olarak gelişen siyasi krizlerdir. Kapitalist toplumlarda üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasında gittikçe açılan bir uçurum söz konusudur. Bunun doğal sonucu olarak, sermayeye sahip olanların özel mülkiyeti ve üretim araçları durmadan artmakta; gittikçe artan bir oranda daha fazla işçi bu sermaye sahiplerine iş gücünü satmak zorunda kalmaktadır. Halbuki üretim sürecinin sosyal karakteri üretim araçlarının *sosyal mülkiyet* olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda yapılması gereken şeylerden en önemlisi, üretim araçları, üretim güçleriyle ve üretim ilişkileri arasındaki ilişkiyi yeniden kurmaktır. Bunun yolu ise üretim araçlarının kamulaştırılması ve üretim araçlarına haksız bir biçimde sahip olan insanların bu haktan! toplum adına vazgeçmeleridir.¹⁹ Böyle bir değişimi yapacak olan sınıf ise işçi sınıfıdır. Üretim araçlarına işçi sınıfının sahip olması, sınıf savaşlarını da ortadan kaldıracaktır. Sosyalist bir toplumda üretim araçları herkese ait olduğundan sınıf savaşları ve emek hırsızlığı da en aza inecektir.

Kapitalizmin en önemli özelliklerinden biri de birikim (*Akkumulation*) kavramına sahip olmasıdır. Yani sermayedar kendi ihtiyaçlarının çok üzerinde bir para kazanmakta ve bunu tekrar yatırımla durmadan artırmaktadır. Bu da kapitalist üretim sürecinin temel dinamiklerinden biridir. Bu kapitalist birikiminin dayandığı içsel yasa, çiftçilerin, esnafın ve üretim sürecine katılan diğer insanların sahip oldukları mülklerin azalmasına ve bizzat sermayeye sahip olanlar arasında bile sermayenin bir kaç kişinin elinde toplanmasına sebep olmaktadır. Bu süreci normale çevirecek ve bu çarpık sermaye birikimine de engel olacak yegane şey işçi sınıfı tarafından gerçekleştirilecek ve mülkiyeti tabana yayacak olan devrimdir. Bu sayede üretim süreci toplumsallaşmış olacak ve artık haksız özel mülkiyet olgusu söz konusu olmayacaktır. Özel mülkiyet artık sadece üretim sürecindeki toplumsal uyuma ve paylaşma esasına dayanacak ve kimse emeğinden fazlasına sahip olmayacaktır.

Marx'ın tarihsel materyalizm ile ilgili görüşlerini bu şekilde özetlemek mümkündür. Marx bu görüşlerini, daha doğru bir ifadeyle genel anlamda felsefesini ve ekonomik ve sosyolojik görüşlerini temellendirmede seçtiği yöntem diyalektik yöntemdir. Bu yöntem arayışında onun en fazla etkilendiği (felsefesini teryüz etmesi açısından) filozof Hegeldir. Marx diyalektiği yöntem olarak Hegel'den almıştır ve felsefesi için hareket noktası Hegel felsefesidir. Hegel'in yanında özellikle materyalizm açısından Marx'a etki eden düşünürler arasında Feuerbach ile²⁰, Fransız devrimci teorileri, yine Fransız ütopyik sosyalistleri ve klasik İngiliz milli ekonomistlerini de unutmamak gerekir. Ayrıca Hegel'in daha önce yazmış olduğu fakat 1920'li yıllarda açığa çıkarılmış olan ve ekonomiyle felsefe

¹⁹ K.Marx:Marx-Engels Ausgewählte Werke in sechs Bänden, Band III, s.398 vd.

²⁰ M.Buhr&G.Klaus: Philosophisches Wörterbuch, Band II, 11 Auflage, Berlin 1975, s.761 vd.

arasındaki ilişkiyi betimlediği “*Nationaleconomie und Philosophie*” (Milli Ekonomi ve Felsefe)²¹ adlı eseri de Hegel’in ekonomi felsefesi hakkındaki görüşlerini anlamak açısından oldukça önemlidir.

Hegel diyalektiği bilincin eylem formu olarak, yani içinde günlük hayata dair tecrübelerimizin felsefi bir bilgiye dönüştüğü bir süreç olarak anlar. Bu süreç, öznel tinden başlayıp, oradan nesnel tine ve son olarak ta mutlak tine giden bir süreçtir. Bu süreç bireysel özgürlükle doğa, toplum ve tarih arasındaki çatışmalarla ortaya çıkan bir süreçtir. Diyalektik Hegel’de tinin kendini tanımasının yoludur. Bu anlamda diyalektik hem öz ile görünüm arasındaki farkı, hem de öz ile gerçekliğin sürekli bir gelişim süreci içinde bulunduğu gerçeğini barındırır. Bu hareket zıtlıklar ve çelişikliklerle ilerleyen bir harekettir. Gerçeklik çelişkiseldir ve her olumlu tez, karşısında negasyonunu yani antitezini ortaya koyar. Bu karşı olma, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıyla ortaya çıkan yeni bir nitelik ve çözülme bulur ki bu da sentezin kendisidir.

Tablo 1. Hegel diyalektiği

Tez	Antitez	Sentez
Varlık (<i>Das Sein</i>)	Yokluk (<i>Das Nichts</i>)	Oluş (<i>Das Werden</i>)
Öznel Tin	Nesnel Tin	Mutlak Tin
Kendinde şey (<i>An-sich-seins</i>)	Yabancılaşma (<i>Anderssein</i>)	Kendinde ve kendisi için şey (<i>An und für-sich-seins</i>)
Mantık	Doğa felsefesi	Tin Felsefesi

Hegel bu diyalektik süreci insanlığın özgürlüğe açılan en yüksek gelişim aşaması olarak görür. Bu süreç aynı zamanda insanların gerçek varlıklarının farkına vardıkları evren tininin tarihsel gelişim sürecini de açıklayan bir süreçtir. Burada bireysel tin ile tarihsel kurumlarda nesnelleşmiş evren tininin bir birlikteliği söz konusudur.

Hegel bu diyalektik süreci toplumsal gelişime de uygular. Birey her zaman birinci planda kendi ihtiyaçlarını gidermek amacındadır. Genelin iyiliği ve refahı her zaman ikinci plana itilir. Hukuk bunun için vardır ve hukukun amacı bireysel isteklerin öznelliğini vurgulamak ve öznel istekler ile toplum düzeni arasındaki çelişiklere dikkat çekmektir. Tin ilk olarak kendisini ailede, sonra toplumda ve son olarak ta devlette nesnelleştirir. Devlet aynı zaman da bağımsız bireylerin kendi iradeleriyle kurmuş oldukları ve nesnel tinin kendisini en iyi gösterdiği bir alandır.

Marx Hegel’in bu diyalektik anlayışını alır fakat onu başaşağı eder yani tam tersine çevirir. Marx ve “marksistlere göre diyalektik şeylere değil, gerilim ve

²¹ K. Marx: Der historische Materialismus. Die Frühschriften, hrsg. von S. Landschut und J.P. Mayer, Leipzig 1932, s. 283 vd.

çatışıklara dolaysıyla geçici olana ve kaçınılmaz olarak ilerlemeci bir gelişim sürecine vurgu yapmaktadır.”²² Hegel için gerçeklik denen şey tinsel bir şey iken, Marx için bu tamamen maddi bir şeydir. İde²³, tin, bilinç gibi kavramlar, norm ve değerler sadece ekonomik düzenin refleksleridir. Diyalektik süreç te bilinçle değil, sosyo-ekonomik ilişkilerle bağlantılıdır. Marx diyalektikte devrimci bir sürecin etkili olduğu inancındadır. Ona göre evren olmuş bitmiş ya da tamamlanmış bir süreç değildir. Böyle bir süreçte mutlak olan ve değişmeyen hiç bir şey yoktur.²⁴ Marx diyalektiğin içini Hegel gibi ideal olanla değil materyal olan bir şeyle doldurur. Madde ise Hegel’de başkası olmak fikrinden (*Anderssein*) başka bir şey değildir. O halde Hegel için ide gerçek olan tek şey olup, madde ise bu idenin görünen formudur. Marx’a göre bu şekilde oluşturulan düşünce-varlık ilişkisi problemlidir. Ona göre doğru ve gerçek olan Hegel düşüncesinin tam tersidir. Yani tek gerçeklik madde olup; ruh maddenin bir ürünüdür. Bu ilişki bir şema ile şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 2. Hegel ve Marx diyalektiğinin karşılaştırılması

	Alt yapı (Temel ilke)	Üst yapı (Sonuç)
Hegel (İdealizm)	Tin	Madde (Tin’in görünen formu)
Marx (Materyalizm)	Madde	Tin

Marx tabloda ifade edilen ilişkiyi ve madde-tin ikilemi bağlamında kendi konumunu şöyle dile getirir: “Hegel için düşünme süreci-ki o bu süreci ide adı altında kendi başına bir özneye çevirir- gerçekliğin Demiurg’udur. Bende ise durum tam tersidir. İdeal olan, insan zihninde kendini gerçekleştirmiş ve tercüme edilmiş maddeden başka bir şey değildir.”²⁵ Marx bu cümlelerle kendisini 18.yüzyı Fransız materyalistleri ve Feuerbach’a eklemeler. Fakat onlardan iki noktada ayrılır.1.) Marx’a göre, eski materyalistler diyalektik yöntemi kabul etmezler. Bu düşünürler statik düşünürlerdir bundan dolayı da tarihsel gelişim sürecini doğru

²² W.A.Wood: “Hegel ve Marksizm”, *Felsefelogos*, 2005/1-2, 25/26, s.103-127, s.104.

²³ Hegel’de İde kavramı, mutlak ide olarak teorik ve yugulamalı idenin özdeşliğini dile getirir. “Hegel için ,Saltık İde’, kendisinin de belirttiği ve savunduğu gibi, kuramsal-uygulamalı-kuramsal İde’nin özdeşliğidir. Bir başka deyişle, ,Saltık İde’, ,Kuramsal İde’ ile ,Uygulamalı İde’nin bir birleşimidir.” Yenişehirlioğlu, Ş.: *Felsefe, Diyalektik, Bilgi Kuramı*, A.Ü basımevi, Ankara 1982, s.365.

²⁴ Lenin diyalektik sürecin işleyişine dair bu ilişkiyi şu cümlelerle açıklar: “Diyalektik süreç daha yüksek aşamalara kadar giden farklı bir süreç izler. Bu süreç doğrusal olarak ilerleyen bir süreç olmayıp; dairesel olarak ilerleyen bir süreçtir. Bu gelişim süreci büyük felaketlerle bağlantılı olan devrimci bir süreçtir. Aralıklarla ilerleyen bir süreklilik, niceliğin niteliğe dönüşmesi, toplumda hakim olan farklı güçler ve yönelimlerin birbirleriyle çarpışmasından doğan içsel gelişim güdüsü, karşılıklı bağımlılık, her türlü görünüm arasında birbirlerinden ayrılmayan bağlantı ve evrendeki gelişim sürecinin ortak ilkesi, bütün bunlar diyalektiğin bir takım temel görünüm biçimleridir.” W.I.Lenin: *Karl Marx. Eine Einführung in den Marxismus*, 3. Auflage, Berlin 1946, s.11 vd.

²⁵ K.Marx: *Das Kapital*, Nachwort zur 2. Auflage (1873), in der Ausgabe von Benedikt Kautsky, Leipzig 1929, s.10.

okuyamamaşlardır. Diyalektik sürecin dinamik yapısına da sahip olmadıkları için; aynı zamanda fenomenlerin gelişim sürecini de doğru olarak saptayamamışlardır. 2.) Marx'a göre, eski materyalistler tamamen teorik bir düzeyde kalmışlardır. Bunlar insanı, ürünü oldukları toplumdan soyutlayarak incelemişlerdir. Halbuki diyalektik materyalizm, toplumsal yaşama dönük bir materyalizm olmak zorundadır. Materyalizm sadece bir teori ya da soyut bir felsefe olarak kalmaz. Marx'ın dinamik diyalektik materyalizmi sadece toplumu tanımaya yönelik teorik bir çaba değil, aynı zamanda onu değiştirmeye yönelik pratik bir yöneliştir.

Marx bu bağlamda farklı bir insan tasavvuruna sahiptir. İnsan her şeyden önce somut bir gerçeklik olup, somut bir toplumun içinde yaşamaktadır. İnsan çalışan ve üreten bir varlıktır. İş ve çalışma insanın kendini varetmesinin temel unsurlarıdır. Marx bu gerçekliğin aslında Hegel tarafından da görüldüğü inancındadır. Fakat onun idealizmi işi ve çalışmayı, sadece soyut düşünce faaliyeti olarak görmesine sebep olmuştur.

Marx ve Hegel diyalektik sürecin özgürlüğe doğru bir gelişim olduğu düşüncesindedirler. Bu bağlamda her iki filozof da özgürlük ve mülkiyet arasındaki karşılıklı ilişkiye dikkat çekerler. Fakat bu ilişkinin niteliğinin nasıl olduğu konusunda birbirlerinden ayrılırlar. Marx bu özgürleşme sürecinin Hegel'de olduğu gibi ruhsal bir süreç ya da bilincin kendini açıklaması olarak anlaşılamayacağını, aksine bu sürecin politik-ekonomik bir süreç olduğu inancındadır. Bu süreç aynı zamanda tarihin ekonomik açıdan gelişimini ve açılımını da bize gösteren bir süreçtir. Bu bağlamda Marx'a göre devlet, ahlaki bir idenin gerçekleşmesi olmayıp, hakim olan sınıfın hakimiyetlerini devam ettirmelerinin bir aracından başka bir şey değildir. Bu düşüncelerden hareketle Engels diyalektiği, doğanın ve toplumun gelişim süreci ve hareket kanunu olarak yorumlamıştır. "Doğanın Diyalektiği" adlı eserinde Engels doğanın, toplumun ve düşüncenin üç farklı yasasından bahseder. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- 1.) Niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşme yasası
- 2.) Karşıtların birbirlerini zorlama yasası
- 3.) Olumsuzlamanın olumsuzlanması yasası²⁶

Engels de arkadaşı Marx gibi Hegel'i diyalektiği sadece yalın soyut bir düşünce yasası olarak gördüğü için sert bir biçimde eleştirir. Engels diyalektiği kendisinden bilgi yasalarının çıkarıldığı tarih ve doğanın gelişim yasası olarak anlar ki bu anlayış Marx'ın görüşüyle farklılık göstermeyen bir anlayıştır.

3. Sonuç

²⁶ F.Engels: Dialektik der Natur, MEW Bd.XX, Berlin 1968, s.348.

Sonuç cümlesi olarak söyleyebileceğimiz ilk şey, Marx'ın gerek tarihsel materyalizm ve diyalektik ile ilgili görüşü, gerekse ekonomi ve toplum felsefesi hakkındaki görüşlerinin hem yaşamı süresince hem de ölümünden sonra bütün bir felsefe, ekonomi ve sosyoloji tarihinde derin izler bıraktığıdır. Bu tespit oldukça iddialı bir biçimde A.Timuçin tarafından şöyle dile getirilmiştir: "Hiçbir felsefe Marx'ın felsefesi kadar yaygınlaşmamış, hiçbir felsefe kitleler üzerinde bu kadar geniş bir etki gücü oluşturmamıştır."²⁷ Kendinden sonraki felsefi, siyasi ve ekonomik gelişmelere etki etmesi açısından Marx kadar etkili (Platon, Aristoteles ve Kant hariç tutulursa) ikinci bir düşünür bulmak zordur. Kendinden sonra Marx taraftarları iki ana kola ayrılmış bunlardan birincisi sosyalist düzeni tedrici reformlarla gerçekleştirmek isteyen batıdaki sosyal demokrat partilerin temsil ettiği revizyonist sosyalizm; ikincisi ise 1917 yılında bolşevik ayaklanmasıyla iktidara gelen devrimci komunizmdir. Marxsız Rusya'da Leninizm ve Stalinizm ile ideolojik gelişimini tecrübe etmiştir. Lenin, Marxizm ile Leninizmi uzlaştırmaya çalışmıştır. Bunu iki açıdan gerçekleştirmiştir. Birincisi Marxsız Rusyanın özel şartlarına uyarlamış; ikinci olarak ta işçi devriminin teorisi ve pratiğini geliştirmiştir.

Marx, toplumsal hayatın ekonomik temelini anlam ve önemini, tarihte cerayan eden sınıf savaşlarını ve bunların kültürel ve tinsel yaşama etkilerini ilk olarak tanıyan ve vurgulayan düşünürdür. Onun bu kazancı onun karşıtları tarafından bile taktir ile karşılanan bir olgudur. Buna rağmen Marx bir takım ciddi eleştirilere de maruz kalmıştır. Bunların başında Marx'ın tinsel değerleri, din ve sanatı bir üst yapı olarak ve ekonomik olguların bir yansıması olarak görmesidir. Eleştirmenlere göre, bu tek taraflılık ve mevcut düzene aşırı bir şekilde düşmanlık gösterme, onun sadece totaliter devrimci bir değişimi tek çıkar yol olarak görmesine sebep olmuştur.

Marx üretim araçlarının kamulaştırılması ve üretim ilişkilerinin bu bağlamda tekrar kurulmasıyla insanların ekonomik sömürüden ve her türlü haksızlıktan kurtulacağına dair olan aşırı iyimser çıkış noktası da eleştirilmesi gereken diğer bir noktadır. Bununla birlikte 20. yüzyılda hem kapitalist hem de Marksist devletlerde açığa çıkan sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler Marx'ın tahminlerini ve öngörülerini haklı çıkarmamış ve özellikle Marksist ülkelerdeki gerek işçi haklarıyla ilgili gerekse devlet aygıtıyla ve dolayısıyla idareyle ilgili uygulamalar Marxsızmin öngördüğü ve idealize ettiği ilkelerle büyük oranda uyuma göstermemiştir. Tabiki bunun sorumluluğunu doğrudan doğruya Marxsızma yüklemek yanlış olur. Fakat Marx gerçekten insana ve onun oluşturduğu sosyal birliklere gerçeklikle uyumayan aşırı bir iyimserlikle bakmış ve sistemini bu iyimserlik üzerine inşa etmiştir. Bizzat Marksist ülkelerdeki Marxsızmla uyumayan çeşitli uygulamalar ya da işçi haklarını savunduğunu iddia eden partilerin halkını ezen hakim sınıfların yerini alması gibi bir takım olgular Marx'ın en büyük özlemi olan sınıfsız bir toplum modeli idealinin ne yazık ki gerçekleşmesinin imkansızlığını gözler önüne sermiştir.

²⁷ A.Timuçin.: "Marx'çı düşünceye genel bakış", *Felsefelogos*, 2005/1-2, 25/26, s.21-49, s.21.

Fakat Marksizm-Kapitalizm mücadelesinde Kapitalizmin galip çıkması ya da en azından öyle görünmesi de yaşanan ve görünen neticeleri itibarıyla insanlık adına üzücü ve olumsuz bir durum arz etmektedir. Çünkü sermayedar doğası gereği doymayan, durmadan daha fazla para kazanmak isteyen biridir. Bu amaç için yapmayacağı hiçbir şey yoktur. Bu bağlamda her türlü değerden yoksun, insan onur ve değerine ancak onun ürettiği mal oranında değer veren kapitalizmin karşısında, ciddi bir alternatif oluşturan eşitlikçi ve paylaşımcı bir Marksizm ve bunun savunulduğu bir güç blokuna dünyanın ihtiyacı olduğu, bugün bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmıştır. Belki bugün bu alanda vahşi kapitalizme karşı yapılabilecek en önemli girişimlerden biri, Marx'çı sosyalizmi toplumsal değerlerle barıştırarak insanlığa yeni bir alternatif sunmaktır. Çünkü Marksizm-Kapitalizm savaşında maalesef Marksizmin her türlü toplumsal değeri üst yapı olarak değersiz görüp, madde ve onun yansımalarını tek gerçeklik olarak kabul etmesi, toplumların büyük çoğunluğunu Marksizmden uzak durmasına sebep olmuş; buna karşılık kapitalistler toplumun bu değerlerine gerçekte sahiplenmedikleri halde sahip çıkıyormuş gibi yapmışlar ve toplumun büyük bir kısmını yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Bu olgu siyasal yaşama da yansımış sağcı partilere işadamları daha fazla sempati göstermiştir. Bunun en önemli sebebi sol politikaları büyük oranda Marxist olmakla dolayısıyla toplumsal değerlere hiçbir şekilde değer vermemekle suçlamaları ve bu suçlamalara dayanan bazı korku ve kaygılar yardımıyla mevcut düzenlerini sürdürmek istemeleridir. Bugün bile bu genel olgu yeryüzünün bir çok devletinde böyledir. Marksist felsefe gelişen siyasal, sosyal ve kültürel şartlar bağlamında tekrar okunmalı²⁸ ve toplumsal değerler ile bir çok noktada çelişmediği insanlara anlatılmalıdır. Bu yapıldığı takdirde kapitalizm ve kapitalizmin günümüzdeki yansımaları kontrolsüz küresel sermaye hakimiyetine bir alternatif ortaya konabilmiş olacaktır. Fakat bunu başarabilmek kolay bir iş değildir çünkü hem Marksizm hakkında oluşan (kısmen haklı kısmen abartılı) önyargılar hem de bizzat marksist felsefenin özünde bulunan toplumsal değerlere (din, ahlak ve gelenek) olumsuz yaklaşım bu amacın önündeki en büyük engeldir. Fakat sınır tanımayan, hiçbir değerle kendini sınırlandırmayan günümüz kapitalizminin insanları getirdiği bu olumsuz ve umutsuz durumdan çıkarmanın başka bir yolu da yok gibi gözükmektedir. Burada söz konusu edilen alternatif Marx devrimci felsefesinin birebir alınması ve devrimi tek çıkar yol olarak görülmesinden ziyade, bu felsefede içkin olan eşitlikçi ve adil paylaşım dair ilkelerin insanların sahip oldukları değerlerle harmanlanması ve böylece bir alternatif oluşturma girişimidir.

KAYNAKÇA

Althusser, L./Balibar, E.: Reading Capital, London/ New York 1970.

²⁸ Daha fazla bilgi için bkz. A.Topakkaya: "Tarihsel Materyalizm Bağlamında Marx'ı Yeniden Okumak", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1/3, Bahar 2008, s.378-395.

- Buhr, M&Klaus,G.: Philosophisches Wörterbuch, Band II, 11 Auflage, Berlin 1975.
- Cox, J.: “Marx’ın yabancılaşma kavramına giriş“, *Felsefelogos*, 2005/1-2, sayı:25-26,s.49-67.
- Cevizci, A.: Felsefe Sözlüğü, Paradigma yay., İstanbul 2002.
- Engels, F.: Dialektik der Natur, MEW, Bd.XX, Berlin 1968.
- Foster, J.B.: Marx’ın Ekolojisi. Materyalizm ve Doğa, (çev:Ercüment Özkaya), Epos yay., Ankara 2001.
- Kolakowski, L.: Die Hauptströmungen des Marxismus, cilt I, München 1978.
- Lange, F.A.: Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi, cilt II, (çev: Ahmet Arslan), Sosyal yay., İstanbul 1998.
- Lenin, W.I.: Karl Marx. Eine Einführung in den Marxismus, 3. Auflage, Berlin 1946.
- Mannheim, K.: Ideoloji ve Ütopya, (çev:Mehmet Okyayuz), Epos yayınları, Ankara 2002.
- Marx, K.&Engels, F.: Marx-Engels Werke (MEW), Bd.III, Berlin 1968.
- Marx, K.: Marx-Engels Ausgewählte Werke in sechs Bänden, Bd. III, Berlin 1987.
- Marx, K.: Der historische Materialismus. Die Frühschriften, hrsg. von S.Landschut und J.P. Mayer, Leipzig 1932.
- Marx, K.: Das Kapital, Nachwort zur 2. Auflage (1873), in der Ausgabe von Benedikt Kautsky, Leipzig 1929.
- Störig, H. J.: Weltgeschichte der Philosophie, Stuttgart 1985.
- Timuçin, A.: “Marx’çı düşünceye genel bakış“, *Felsefelogos*, 2005/1-2, sayı: 25/26, s.21-49.
- Timuçin, A.: Düşünce Tarihi, cilt 3, III.baskı, Bulut yay., İstanbul 2001.
- Topakkaya, A.: “Tarihsel Materyalizm Bağlamında Marx’ı Yeniden Okumak”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt I/3, Bahar 2008, s.378-395.
- Yenişehirlioğlu, Ş.: Felsefe, Diyalektik, Bilgi Kuramı, A.Ü basımevi, Ankara 1982.
- Wood, W.A.: “Hegel ve Marksizm”, *Felsefelogos*, 2005/1-2, sayı: 25/26, s.103-127.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.